

Melanchthon születésének ötszázadik évfordulójára

„Betegségeinket ő viselte, és fájdalmainkat hordozá.” (Ézs. 53,4.) Halála előtt néhány nappal (1560 nagypéntekén) Melanchthon ezt a textust választotta a külföldi diákjainak tartandó áhítat alapigéjéül. Ezt hozhatták haza egész életre szóló útravalóul a Wittenbergben tanuló magyarok is.

Mert a *Praeceptor Germaniae* nemcsak Németországnak, hanem fél Európának és így a 16. századi Magyarországnak is tanítómestere volt. Hatása felmérhetetlen. Azt, amit Benczédi Székely István írt róla Világkrónikájában (1559): „Ez a Philep, akinél bölcsébbet nem lát a nap az ő felkelésébe és elnyugvásába mind e széles földön”, sok-sok magyar tanítványa is hitte és vallotta. Most, amikor születésének (Bretten, 1497. február 16.) félezedik évfordulóján rá emlékezünk, illetékesség híján eleve nem ígérhetjük életművének teljes méltatását, hiszen ki volna az, aki az övéhez hasonlítható egyetemes érdeklődéssel megáldva és olyan tudás birtokában mindarról számot tudna adni, amit ez a törekeny (Bornemisza Péterünk szóhasználata szerint „csikbék”) ember írásban és szóban, de legfőképpen tetteiben produkált? Élőszóban, ígéhirdetésben és tanításban is, pedig tudjuk, hogy enyhe beszédhibája (pöszesége) miatt nem termett szónoknak.

A következő (17.) század elsősorban az eredeti forrásokhoz (*ad fontes!*) visszanyúló filológusként becsülte, és az Ágostai hitvallás megfogalmazójaként, valamint a *Loci praecipui theologici* alapján teológiai munkásságát értékelte. Majd inkább a nagy nevelőt és humanistát látták benne, még később történeti összefüggésben vizsgálták műveit (G. Th. Strobel). Az újhumanizmus ezeknek az előmunkálatoknak a gyümölcsseit élvezte és kamatoztatta. Halálának 300. évfordulója sok becses alapmű megírására adott alkalmat, miközben a tudós érdeklődés továbbra is ingadozott, hogy a teológus, a filológus vagy inkább a humanista nevelő felé forduljon-e. De az 1870-es években már nemcsak A. Herrlinger összefoglaló „Tanulmányai” jelentek meg, hanem elhangzott Albrecht Ritschl (a klasszikus filológus Friedrich Wilhelm Ritschl unokatestvére) végletesen túlzó vélekedése is, amely szerint Melanchthon szinte csak eltorzította volna Luther tanításait. (Mennyivel találóbbr és emberibb a „fejsze és gyalu”-hasonlat!) W. Dilthey szellemtörténeti nézőpontból vizsgálta a Melanchthon-jelenséget, K. Hartfelder pedig időtálló írásokban méltatta a nagy nevelőt (1889), majd az 1897. évi jubileum, amelyet minden németországi és számos más egyetem lelkesen ült meg, újabb becses műveket érlelt. Üdvösen gazdagította a Melanchthon-irodalmat az *Confessio Augustana*, Ágostai Hitvallás évfordulója (1930), majd a 450. születésnaphoz kapcsolódó ünnepegsorozat is 1947-ben (ennek köszönhető a Melanchthon-művek „Studienausgabe”-ja – „tanulmányi kiadása”); sorra jelentek meg W. Neuser, P. Schwarzenau írásai, Melanchthon ószövetségi herméneutikája, vagy A.

Sperl munkája Melanchthon helyéről a humanizmus és reformáció között. A „Luther és Melanchthon” címmel tartott nemzetközi kongresszusnak (Münster, 1960) neves magyar közreműködői is voltak. Ehhez kapcsolódtunk a magyarországi Melanchthon-recepció alkalmi vázlatával (Irodalomtört. Közl. 1965), amelyben természetesen nem óhajtottunk a teológia felségvizeire merészkedni, bár akkor is tisztában voltunk azzal, hogy Melanchthon humanizmusának vizsgálói ugyanúgy nem rekeszthetik ki teljesen a teológia szempontjait, mint fordítva: Melanchthon teológiai és filozófiai teljesítményének méltatói a humanizmus-kutatásait.

Azok előtt, akik a Praeceptor szinte áttekinthetetlenül gazdag életművét csak megközelítőleg ismerik, nem titok, hogy ez a gazdagság – századok buzgólkodása ellenére – még korántsem tekinthető feltártnak. Vonatkozik ez munkásságának akármelyik részterületére, nem utolsósorban arra, amelyen e sorok írója illetékesnek érezheti magát. A genfi Peter Fraenkel (a Melanchthon halálának 400. évfordulója alkalmából kiadott „Forschungsbeiträge” – „Kutatási beszámolók” – egyik jeles szerzője) egyebek közt K. Hartfeldernek annak idején (1889-ben) tett ígéretét (a Melanchthon-hatás történetének megírását) szerette volna mielőbb beváltva látni. Nos, ez máig várat magára; Melanchthon klasszikus-kiadásainak és magyarázatainak megismertetését és illő méltatását mindenesetre továbbra is szakmánk fontos feladatának tartjuk számon.

Sajnos, a közvetlen múlt hazai Melanchthon-kutásának termése nem mondható túlzottnak sem terjedelemben, sem hangnemben. Így például a Világirodalmi lexikon megfelelő címszava (1982-ből; nem egészen egy hasáb) szerint Melanchthon, mint a görög nyelv professzora, a retorikából és a humanista forráskritikából kiindulva dolgozta ki az oktatásügy reformprogramját; „sokat segített” Luthernek bibliafordításában és tanainak filozófiai-teológiai megformálásában; Luther tanításának ellentmondásai a szabad akarat kérdésében Erasmus pártjára állították, de azért a reformációval nem szakított; Luther halála után az orthodox lutheránusok részéről heves támadások érték; legnagyobb jelentősége az oktatásügy átszervezésében volna keresendő. Ebből az édes-kevésből szemernyt sem érződik ki a Praeceptor szeretete, amely sokunkkal mondatja, hogy ha embert szentként tisztelhetnénk, Philippusunkat afféle protestáns szentként tisztelnék.

Mi magunk pályánk során sohasem mélyedhettünk bele az *Confessio Augustana*, a *Loci praecipui*, vagy a kálvini *Institutio* tanulmányozásába. Erasmust tiszteltük és változatlanul tiszteljük, de nem értünk egyet azokkal, akik szerint a széptudományok szükségképpen elsorvadnak ott, ahol Luther tanait befogadják. Hivatkozunk itt Rimay Jánosunknak a Bornemisza-tanítvány Balassi Bálint verseskötetéhez írott előszavára, amelyben az újkort – a protestáns humanizmus szellemében – döntő fordulatnak tekinti: a helyes vallási tanításokkal egyidejűleg lendültek fel a szép mesterségek is. De hivatkozhatunk magára Luther Mártonra is, akinek utolsó (latin) feljegyzése szerint Vergilius *bukolikus* költeményeinek megértéséhez nem elég öt esztendei pásztorkodás; a *Georgicá*-éhoz ugyanannyi földművelés; Cicero leveleéhez akár huszonöt esztendei forgolódás a közéletben, mint ahogy a Szentírást sem értheti eléggé még az sem, aki a prófétákkal, Keresztelő Jánossal, Krisztussal és az apostolokkal akár száz esztendón át igazgatta a gyülekezeteket: ne merészkedjél közel ehhez az *Aeneis*-hez, inkább áhítatos tisztelettel járj a nyomaiban. – „Mi koldusok vagyunk, ez az igazság. 1546. február 16.” (Idézi T. Klein: Luther. Berlin-Hamburg 1967, 305. l.) Azon viszont elgondolkozhatunk, hogy a humanista műveltséget Melanchthon tekintélye és munkálkodása mentette át a protestáns iskolákon keresztül, és „mivel a protestantizmus a biblia görög szövegére megy vissza, a görög nyelv iskolai

tudását éppen a protestantizmus tartotta fent.” (Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. II. 222.)

Vagy negyven esztendeje úgy adódott, hogy Horatius magyarországi recepciójának kutatója – Bornemisza Péter prédikációs köteteinek búvárlása közben – vizsgálódását a fiatal Bornemisza Élektra-parafrázisára is kiterjesztette és így Melanchthon magyarországi hatását első kézből érzékelhette. Igen, a nagy Praeceptor már wittenbergi bemutatkozása alkalmából – huszonegy éves korában, 1518. augusztus 29-én – boldognak mondotta a gondjaira bízott ifjakat, hogy a korábbi iskolai módszerektől eltérőleg üdvös nevelésben részesülhettek: (*Vobis vestram gratulor felicitatem, quibus contigit longe saluberrimis erudiri: fontes ipsos artium ex optimis auctoribus hauritis.*) Az itt idézett szerzők között elhangzik a *nativus ac sincerus* (nem a „meghamisított”) Aristoteles, Quintilianus és Plinius neve; fő olvasmány természetesen a Szentírás eredeti szövege; a felkarolt költők közül megkülönböztetett hely illeti a görög tragikusokat. Túl merésznek tetszik-e vállalkozásunk, hogy ti. Melanchthon életművéből az illetékesség hiánya folytán nem vállalható teológiai hányad méltatását is – vázlatosan bár – az imént említett magyar Élektra ismertetéséhez kapcsolódva kíséreljük meg?

Az Élektra-téma – mondhatni – három évezreden át foglalkoztatta a világirodalom legjelesebbjeit és mindenkori befogadóikat. Foglalkoztatja a legmaibb mában is: a többé-kevésbé ismeretes irodalmi keresztmetszetekhez a minap (a Wiener humanistische Blätter 1996. évi füzetében, H. Hinterhäuser tollából) tanulságos áttekintés járult Élektra alakjának századunk irodalmában megfigyelhető tükröződéséről. Kiderült, hogy a görög dráma hősnőjének problémáival a 20. században is nem kevesen próbáltak megbirkózni. (H. von Hofmannsthal, R. Strauss, az amerikai Eug. O’Neill, a francia J. Giraudoux és J.-P. Sartre, az olasz P. P. Pasolini és a spanyol B. Pérez Galdós; Gerhart Hauptmann „Atridentetralogie”-ját és Gyurkó László „Szerelmem Élektra”-ját nem is számítva.) A felfogások, értelmezések és belemagyarázások múltbeli vagy mai változatosságát látva az olvasó kíváncsian várja: mit mondhatott a réges-régi Athén tragédiaíróit foglalkoztató téma az egészen másféle gondoktól gyötört 16. századi Európa embereinek, akár Melanchthonnak, akár bécsi tanítványának, Georg Tannernek, vagy mindkettejük tanítványának, Bornemisza Péter deáknak, illetőleg rajta keresztül a Mohács utáni magyarságnak?

Nem lehet itt célunk a görög tragikusok recepciójának nyomon követése a 15-16. században. A Konstantinápoly eleste után Nyugatra menekülő írástudók és a lelkes olasz humanisták buzgólkodásának köszönhetően a klasszikus drámairodalom remekei csakhamar nyomtatásban is hozzáférhetővé váltak Európa-szerte. Minket most a németországi fejlemények érdekelnek, különös tekintettel Melanchthonnak Erasmus példamutatása nyomán kifejtett munkásságára. A Praeceptor egyre-másra fordította latinra és tanítványaival elő is adatta a görög tragédiákat. Nyíltan vallotta, hogy a Szentírás tanulmányozása után leghasznosabbnak a három görög klasszikus és Seneca tragédiáinak olvasását tartja. Ez irányú tevékenységében nem maradt meg a sekélyes moralizálásnál: mélyebbre hatolt, vonatkozásokat, összefüggéseket keresett az antik dráma és az egyénnek vagy közösségnek a mindenkori jelenben lejátszó drámája között.

Ismerjük tanári hirdetőményeit, amelyekből kitűnik, hogy Euripidésben is a „komoly példákat” és a „közhelyeket” (*loci communes*) kereste. Ezért érezte az „Oltalomkeresők” olvasását „korunkhoz illőnek” (*apta his temporibus*). Fő mondanivalója ugyanis az, hogy az államoknak kölcsönösen segíteniük kell egymást; így ma (vagyis az 1530-40-es években) az volna kívánatos, ha a török ellen összefognának (*hoc*

tempore republicas adversus Turcam coniungi optandum est). Ezt olvasta ki a „Rhésos”-ból is: bár akadna most is szövetséges, aki segítene kiűzni a barbár ellenséget Pannonia földjéről! (A mester nagy buzgalmában azonosította a thrakiai Paioniát a mi Pannoniánkkal, a Tróját ostromló görögöket pedig a párhuzam kedvéért minősítette barbárnak.) Az erasmusi szolidaritás jegyében intette Buda elfoglalása után a német fejedelmeket Magyarország megsegítésére, – mint tudjuk, hasztalan. „*Nos nunc ex vicinia otiosi Pannonicas caedes spectamus...*” Igen, a legtöbben érdektelenül nézték az itteni vérontást. De ha már a vélt biztonságból szemlélődők számára a hit és vér kötelékei (*tot vincula, societas religionis, sanguinis et imperii*) nem eléggé nyomósak, „legalább a bujdosókat fogadjuk be” – mint ahogy ő nemcsak Dévai Bíró Mátyással megtette. A maga sorsát Sophoklés Antigonéjával érezte rokonnak; a közelgő világvégére (a chiliasztikus *panoethria*-ra) gondolva a vérzivataros század gondjainak enyhítéséül tanulmányaink odaadó művelését (*tractatio studiorum nostrorum*) ajánlotta. Ehhez csak annyit, hogy a Sophoklést „hihetetlen gyönyörűséggel” (*incredibili voluptate*) tanulmányozó Melanchthon 1545-ben az Élekrát interpretálta a wittenbergi egyetemen, tanítványa, Vitus Winshemius pedig a következő évben adta ki teljes (latin) Sophoklés-fordítását Frankfurtban. Winshemius a Praeceptor tanításait visszhangozta a kötet bevezetésében: a görög tragédiák az isteni gondviselést, illetőleg a bűnök után elháríthatatlanul elkövetkező bűnhődést tárják nézőik-olvasóik elé, és Vergiliusszal figyelmeztetik az embereket: *discite iustitiam moniti et non temnere divos!* („Figyelmeztetvén, tanuljatok igazságot és istenfélelmet!”) (Az Aeneis VI. 420. sora Vergilius protestáns utókorának leggyakrabban idézett dictuma.)

Bornemisza Péter a sophoklési Élektra magyar nyelven való tolmácsolására „tudós tanárának biztatására” (*hortatu dictissimi viri Georgii Tanneri*) vállalkozott. A Melanchthon-tanítvány Tanner (1520-1584 k.) bécsi professzorsága előtt több, mint másfél évtizeden át járta Európát, és így bőven volt alkalma a görög tragédia – és általában az antikvítás – európai recepciójának megfigyelésére. Megismerhette a 16. század első felének mozgó eszméit és tudományos teljesítményeit, de a legközvetlenebb impulzusokat a strassburgi és wittenbergi protestáns központoktól kapta. A magyar Élektra latin kísérőiratának szinte minden gondolatáról ki lehet mutatni, hogy a magyar diák – Tanner közvetítésével vagy közvetlenül – Melanchthonnak köszönhette. Tudjuk, hogy Tanner 1546. november első napján kapta meg Melanchthontól a Wittenbergben végzett tanulmányairól szóló *testimonium*-ot (Corp. Ref. VI. 260.), tehát első kézből kellett ismernie a Praeceptor előző évi Élektra-magyarázatait, az antik szerzők olvasásának hasznosságáról szóló fejtegetéseit és Vitus Winshemius Sophoklés-fordítását, egyszóval mindazt, aminek nyomai Bornemisza magyar Élekt-rájának megformálásában, utószavának mondanivalójában szövegszerűen kimutathatók.

Elmondhatjuk, hogy a 16. századi magyar irodalom és történelemszemlélet megértése szempontjából oly fontos utószó Melanchthon teológiájának (vagy legalábbis teológiai ihletésű történelemszemléletének) szempontjából nézve sem közömbös. Melanchthon már tübingeni magister korában sem elégedett meg a klasszikus szerzőkből kiszemelgethető példák (*exempla*) felsorakoztatásával, hanem hovatovább egy bizonyos teológiai érdekű történelemfilozófiát épített ki. A történelem jelentőségét már 1517-ben hangsúlyozta, amikor a hét szabad művészetéről (*septem artes liberales*) tartott előadást. 1541-ben, amikor írásainak első összegezése alkalmából visszatekintett élete alakulására, külön kiemelte Rud. Agricola dialektikájának köszönhető gyarapodását: tőle tanulta az alapfogalmak (*loci*) megállapításának fontosságát, hogy azokból a fő szempontokat (az összefüggések meghatározását és a téma tárgyalásának rendjét) meghatározhassa.

Mit találunk ebből a Melanchthon-tanítvány Bornemisza Élektájában? A latin utószóban a görög tragédiaíró tárgyválasztásáról és költői szándékáról azt olvassuk, hogy Sophoklés a rokonvér kiontásának (*parricidium*) és a paráználkodásnak (*adulterium*) bűnével kapcsolatban, minden idők istenteleneinek okulása végett az isteni gondviselés (*providentia*) és büntetés (*vindicta*) törvényszerűségét akarta szemléltetni. „Mert amikor az athéni mágnások (!) azzal áltatták magukat, hogy Aigisthos és Klytaimnéstra példájára az ő hasonló vétkeik is büntetlen maradnak..., Sophoklés ezeknek az örültségeknek a megfékezésére tárta az utókor elé a hírhedett példákat, amelyekkel az epikureusokat annak bevallására készítette, hogy a közösségek életében (*in communi vita*) igenis érvényesek a következő szabályok...” A feltűnő tipografizálással kiemelt hét *regula* híven reprezentálja Melanchthon felfogását és megszo- kott tárgyalásmódját:

„Az Erinnyösök és kegyetlen csapások követik a szörnyű vétkeket” (*atrocia scelera*). – Ugyanígy olvashatjuk Melanchthonnak J. Camerarius Terentius-kiadásához írott előszavában a tragédiák *praecipuum argumentum*-áról (legfőbb mondanivalójáról. CR V 567).

„Akik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniük” (Mt 26,52, megtoldva azzal, hogy kardot csak Isten és a törvény adhat a kezünkbe).

„Isten a kevélyeknek ellenök áll, az alázatosoknak pedig kegyelmet ad” (Jak 4,6). *Discite iustitiam moniti et non temnere divos* (az ezerszer idézett Vergilius-sor, legfőbb mondanivalójáról. CR V 567).

„A büntetés, ha késve is, de csendben eljön” (Tibullus I. 9,4).

„Ne tévelyegjete: sem paráználkodik, sem házasságtörők stb. nem örökölhetik Isten országát” (1 Kor 6,9-10).

„Hasonlóképpen: A paráználkát és a házasságrontókat megítéli az Isten” (Zsid 13,4).

Ugyanezt találjuk a Carion-féle közkedvelt világtörténetnek a magyar Élektárral nagyjából egykorú (1558 tavaszán megjelent) előszavában, amelyben Melanchthon a történelmi példák szemléltetésének fontosságára utal: *sit vitae norma Decalogus* („Életünk normája a Tízparancsolat legyen!” CR IX. 533.). A történelem, de az antik tragédia is az isteni törvények szemléltetője; a számtalanszor idézett Dániel-prófécia (2,21: *Deus imperia transfert et stabilit*, azaz „Ő dönt királyokat és tesz királyokat”, a *translatio imperii* „alapigéje”) nemcsak az uralkodókat inti a tanulságok megszívlelésére: a „birodalmak” változásaiban és a zsarnokok (*tyranni*) büntetésében Isten ítéletét szemléltethetjük; a megvilágosító példák az egész emberi nemzetséget intik Isten megismerésére. A „pogány” történetek is az isteni harag megnyilvánulásait szemléltetik ama bizonyos *atrocia scelera* (rettenetes bűnök) ellen; Máté ev. 26,52 szerint „akik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniük...”. Ez az ige szinte refrénként adja okát a század háborús szenvedéseinek.

A pogány példák elsősorban a második tábla parancsolatainak megszívlelésére intenek, különös tekintettel az V. és VI. parancsolatra. (A magyar Élektra két primitív fametszete is Kain testvérgyilkosságának, illetőleg Dávid és Betsabé „paráználkodásának” ábrázolásával igyekszik hatni a tragédia olvasóira.) Az utószó regulái azt tudatosítják a szomorújáték nézőiben: mennyi szomorú tanulsággal szolgálhat az Élektra a sorozatos parricidiumok fertőzetével, vagy Orestés „rettenetes őrjöngésével és bujdosásával, apai földjeinek pusztulásával”, majd előbukkan Luther korának egyik főszereplője, Bornemisza későbbi írásainak állandó témája, „az emberiség véget nem érő kavardásainak” kezdeményezője és kárörvendő nézője, az ördög. Az ördög az, aki a *parricida* Aigisthos és a parázna Klytaimnéstra mindenkori követőit ráveszi az isteni *providentia* eszeveszett megcsúfolására, hogy ne rettenjenek vissza hasonló bűnök elkövetésétől, hiszen láthatják, hogy a gyilkosok, paráználkodók, eszközgökök,

uzsorások és egyéb gyűlöletes ragadozók vígan élik világukat! Csakhogy az egyelőre „athéninak” mondott „mágnások” is állandóan érzik a lelkiismeretfurdalást, „a kutyákat, melyek elől nincsen menekvés, és amelyek nyomon követik a gonosz tetteket.”

Annak idején a latin utószóba iktatott görög idézet azonosításával sikerült bizonyítanunk, hogy Bornemisza az eredeti görög szövegből formálta szívhez szóló magyar parafrázisát. Láthatjuk azonban, hogy ez az 1558-ban készült magyar Élektra híven tükrözi nemcsak a bécsi mester, hanem a wittenbergi Praeceptor intencióit, vallásos meggyőződését, történelmi tapasztalatait és világfelfogását is, csak éppen a jó Budából kivetett diák a maga bőrén tapasztalta meg azt, amit Bécsben vagy Wittenbergben biztonságos távolból, jóindulattal vagy közömbösen szemléltek, – vagy figyelemre sem méltatták.

*

Negyven évvel ezelőtt a magyar Élektra kalauzolásával jutottunk el Melanchthonhoz. Felismeréseinket semmiben sem változtatta meg, legfeljebb elmélyítette az egykori diákból szuperintendenssé lett Bornemisza Péter későbbi fóliánsainak vizsgálata, amelyekben a Praeceptor *jelenléte* ugyancsak kézzelfogható. Jelen volt azonban a nagy tanító még nagyon sok növendékének munkásságában, akik százával sereglettek Wittenbergába, hogy tanuljanak és a tanultakat *itthon* kamatoztassák. Szinte külön regény kerekedett annak a jó szándékú hagyománynak a vizsgálatából, amely szerint Melanchthon két barátja és munkatársa, Simon Grynaeus és Vitus Winshemius Mohács évtizedében Magyarországon is működött. A tudománytörténeti legendák burkának lehántása után pozitívumok helyett annyi maradt, hogy a protestáns szerzők minél korábbi közvetlen kapcsolatokat igyekeztek kimutatni a reformáció wittenbergi központja és hazánk között; a katolikusok cáfolták, amit lehetett; érthető a Mohács korabeli nagyság emlékének melengetése, az *Academia Corviniana* jelentőségének hazafiaskodó hangsúlyozása.

Feltétlen pozitívum a Melanchthon-tanítványok hazai működésének – egyelőre még mindig csak részleges – feltárása: hogyan hasznosította például a bártfai L. Stöckel a maga pedagógusi gyakorlatában a Wittenbergben tanultakat? Melanchthon roppant levelezésének tanulmányozói sűrűn találkoznak olyan fordulatokkal, amelyek ékesen bizonyítják a Praeceptor érdeklődését dolgaink iránt (pl. CR IX. 902: *narrat mihi hospes Pannonius*, „mint ahogy magyarországi vendégem beszél” vagy uo. 903: *ex Pannonia huc scribitur*, Magyarországról írják”). Batizi András így számol be volt tanárának 1543 decemberében a török alatt szenvedő keresztények helyzetéről, a török álnokságáról stb. Stöckel Lénárd 1544 nyarán „vérszomjas farkasoktól körülvett fészéknek” (Melanchthon) helyzetét így jellemzi: „*Hinc regis impia mens, hinc Turcica immanitas, hinc nobilitatis* (vagyis nem az athéni, hanem a hazai mágnásoknak) *feritas, hinc civium odia nos petunt...*” („Egyik oldalról a király istentelensége, másiktól a török kegyetlenkedése, a mágnások vad indulata, vagy a lakosok gyűlölködése fenyeget bennünket”). Hasonlóképpen ír az Euripidész-fordító Gyulai Torda Zsigmond is Camerariusnak Eger hősi védelméről (1552 október), Melanchthonnak 1555-ben a perzsiai események híreről és a gyermek János Zsigmond visszahelyezéséről, Egri Lukács ugyanez év tavaszán a lengyelországi vallásügyi tárgyalásokról és a török újabb akcióiról. Stöckel 1557 elején már a János Zsigmond és Izabella visszahozatalával előálló helyzetet ismerteti: „*Transylvani, dum Ferdinandi iugum excutiunt, inciderunt in Turcicum.*” („Az erdélyiek lerázták ugyan Ferdinánd igáját, de nyakukba vették a törökét.”) Két pogány közt...

Melanchthon ezeket az értesüléseket minden lehetséges alkalommal hasznosította. A török rabságból szabadult Georgievics Bertalannak „*De origine imperii Turcorum*” című könyvecskéje (Wittenberg 1560) elé is ő írt előszót az egyház és a dánieli „négy birodalom” rendszerébe illesztett török *imperium* kapcsolatairól. Külön tanulmányt érdemelnének az imént említett „Sigismundus Gelous” – az egyik legkedvesebb Melanchthon-tanítvány – munkásságának Wittenberg felé mutató szálai, valamint mértékre szedett *latin* Euripidés-fordításának Bornemisza magyar Élektájával való egybevetése. De Melanchthon-tanítvány volt Sylvester János is, akinek Újtestamentuma 1541-ben jelent meg a Melanchthonnal levelező Nádasdi Tamás nádor humanista sárvári udvarában.

*

Bornemisza Péter egyik főforrását, Johannes Carionnak Melanchthon átdolgozásában közkedvelté vált világtörténetét mások is buzgón forgatták Magyarországon. Így például az ugyancsak wittenbergi iskolázottságú Károlyi Gáspár „Két könyvében” (1563) módszeresen igyekezett feltárni a „kis Carion” történeti példáinak kincseshányját. A bibliafordító Károlyi teljességgel magáévá tette a Praeceptor történelemfilozófiai elveit, és az itthoni „apokaliptikus eseményeket a Wittenbergben elsajátított világnézettel szemlélte.” (Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világképe. 1943, 10 sk.) Az egyház és a dánieli birodalmak viszontagságaiban ő is a tízparancsolat következetes érvényesülését látta. Mint ahogy a Carion-krónika melanchthoni ajánlásában (CR IX. 533.) olvashatta, az ország szomorú állapotát ő sem „szerencsének és történetnek” (vagyis a vakvéletlennek) tulajdonította. A véletlen sorsfordulatok helyett már a Thukydides-tanítvány Tacitus az események „okait és értelmét” – *non casus eventusque rerum, sed rationem causasque* – nyomozta: a hívő Melanchthon ezen túl mindenben az isteni jelenvalóságot fedezte fel. Kathona Géza mutatta ki, hogy a kálvini irányzatot képviselő Károlyi a wittenbergi történelemszemlélet fegyvertárából vette históriai apparátusát, Melanchthon „etikai megítélésével derített fényt a szomorú magyar jelen *miért?*-je mögött rejtőző homályra”, és hogy a Mohács utáni evangéliumi hitű magyarság nemzeti büntudata Melanchthon világképének hatása alatt alakult ki; a „négy birodalommal” való operálása, apokaliptikus spekulációja, gondolkodásának eschatologikus feszültsége (a melanchthoni *panoethria!*, általános pusztulás) mind wittenbergi hagyományokra vezethető vissza.

Melanchthon számára a történelem tanulmányozása nem öncél, hanem az isteni törvény érvényesülésének tudatosítására szolgáló eszköz. Ugyanígy az isteni kinyilatkozás hiteles interpretálását van hivatva szolgálni a klasszikus nyelvek megismerésére vezető grammatika is. A nagy Praeceptor elsősorban talán *grammaticus*-nak tekintette magát, amióta gyermekkori mestere, Johannes *Hungarus* (!) azzá nevelte. Mint fél Európa fiatalságának negyvenkét éven át fáradhatatlan tanítója, következetesen vallotta: „*Non potest Scriptura intelligi theologice, nisi ante intellecta sit grammaticae.*” („Az Írást nem érthetjük meg teológiai szempontból, ha előbb nem értettük meg nyelvileg.”) 1539 első napján a nyelvten hasznosságáról, illetve elhanyagolásának következményeiről ezt írta: „Legfontosabb a grammatika, mivel ha nem jól tanítják, elkerülhetetlenül lehanyaglik minden egyéb művészet, elsősorban az egyházi tudomány. A nyelvi tudatlanság sok-sok tévelygést, számos eretnekséget szült. Kötelességünk arról gondoskodni, hogy a grammatikai tanulmányok minél szorgosabban ápoltságosnak.” (Mel. paed. 55; az ugyanitt, p. 189. olvasható anekdota szerint egy vakbuzgó belgiumi szerzetes *haereticus*-nak tekintette azt a teológust, aki *grammaticus*.)

Melanchthon görög nyelvtana (*Institutiones grammaticae Graecae*) száz év alatt majdnem félszáz kiadást ért meg, majd többszörösen átdolgozott formában a múlt század elejéig közkezen forgott. Hatásának felméréséhez magyarországi utókorának felderítése is hozzátartozik. A Wittenberget megjárt Károlyi Péter görög nyelvtana (kinyomtatója, Heltai Gáspár is wittenbergi diák volt) az előszóban a grammatika melanchthoni apologiáját visszahangozza: „Vegyük tudomásul, hogy grammatika nélkül senki sem lehet meg az egyházi tudományban vagy a filozófiában.” Világtörténeti jelentőségűnek mondhatjuk a Praeceptor latin nyelvtanát is: közel száz kiadásban látott napvilágot az is 1525-től. A magyar kutatás feladata volna e tankönyv hazai utókorának feldolgozása (a németországi kiadások számbavételének mintájára: CR XX: 339.). Itt érjük be azzal, hogy Sylvester Jánosnak Melanchthon hatása alatt szerkesztett „*Grammatica Hungarolatina*”-járá (1539), a szintén Melanchthon-tanítvány Molnár Gergely „*Elementa grammaticae Latinae*”-járá (1556), és ezeknek a hazai iskolákban századokon át öröklődő újabb és újabb változataira utalunk. A Molnár Gergely-féle grammatika rövidített kiadása még 1829-ben is megjelent Debrecenben; Jókai „Mire megvénülünk”-jének pozsonyi nebulója még a múlt század harmincas éveiben is ennek nyelvtani szabályait szajkózta.

De a nyomtatott könyveknél közvetlenebb és bizonyára még hathatósabb volt Melanchthon eleven hatása. Azoknak a magyarországi diákoknak a száma, akik a 16. században Wittenbergben jártak, 1200-ra tehető, ezek szerint 1560-ig mintegy félezren hallgathatták a nagy Praeceptor. Nemcsak a „pannoniai” (valójában bécsi) Wolfgang Schriver írhatta lelkendezve a még fiatal mesterről (1523-ban): „*Frequenter audio Philippum. Deum immortalem, quanto hominem ingenio quamque divino pectore praeditum...!*” („Gyakorta hallgatom Philippust. A halhatatlan Istenre mondom: micsoda isteni tehetséggel és elmével megáldott férfi!”) A magyar diákok fogyatékos német tudása miatt ez az „isteni tehetséggel megáldott” tanító köztudomásúlag vállalta, hogy ünnepnapokon latinul magyarázza el nekik az illető napra rendelt bibliai textust (CR XXIV. p. XXIX. sq.). Ezek a bibliamagyarázatok óriási hatással voltak a hallgatóságra, és ez a hatás a Wittenbergből hazatérő tanárok és papok egész munkásságában megmutatkozott. És ha nem kerülhetett is mindenki olyan családias viszonyba a mesterrel, mint Dévai Bíró Mátyás, Stöckel Lénárd vagy Gyulai Torda Zsigmond, annyi bizonyos, hogy sokan – rengetegen – kaptak tőle egész életükre szóló indítást. Közvetve még mi, a 20. század peregrinus diákjai is.

Születésének ötszázadik évfordulóján halás tisztelettel és köszönettel emlékezünk Reá.